

मराठी साहित्य चळवळीत आदिवासी साहित्यिकांची भूमिका

प्रोफेसर डॉ. मनोहर सिरसाट

मराठी विभाग प्रमुख, बलभीम महाविद्यालय, बीड

Corresponding Author – प्रोफेसर डॉ. मनोहर सिरसाट

DOI - 10.5281/zenodo.17662308

प्रस्तावना:

मराठी साहित्याचा इतिहास हा केवळ मुख्य प्रवाहातील साहित्यिकांचा इतिहास नसून त्यामध्ये आदिवासी साहित्यिकांचे अमूल्य योगदान समाविष्ट आहे. आदिवासी साहित्य हे महाराष्ट्रातील सामाजिक न्याय, सांस्कृतिक विविधता आणि मानवी हक्कांच्या चळवळीचा अविभाज्य भाग आहे. महाराष्ट्रातील गोंड, वारली, कातकरी, ठाकूर, कोकणा, माळपहाडी कोळी, भिल आणि इतर आदिवासी समुदायांनी मराठी साहित्याला एक नवीन दिशा दिली आहे आणि त्यांच्या अनुभवांना साहित्यिक अभिव्यक्ती दिली आहे. आदिवासी साहित्याचे महत्त्व केवळ साहित्यिक गुणवत्तेत नसून समाजातील वंचित घटकांना आवाज देण्यात, त्यांच्या अस्मितेचे संरक्षण करण्यात आणि मुख्य प्रवाहातील साहित्याला नवीन दृष्टिकोन देण्यात आहे. या साहित्यिकांनी केवळ आपल्या समुदायाच्या समस्यांवर प्रकाश टाकला नाही तर संपूर्ण समाजाच्या रूढी, पूर्वग्रह आणि भेदभावावर टिका केली आहे. त्यांनी निसर्गाशी असलेले आपले नाते, पारंपरिक ज्ञान आणि सांस्कृतिक मूल्ये मराठी साहित्याच्या माध्यमातून व्यक्त केली आहेत.

आदिवासी साहित्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

मराठी आदिवासी साहित्याचा विकास हा २०व्या शतकाच्या मध्यापासून सुरू झाला असला तरी त्याची मुळे मौखिक परंपरेत खोलवर रुजलेली आहेत. आदिवासी समुदायांच्या लोकगीतांमध्ये, लोककथांमध्ये आणि धार्मिक गाथांमध्ये त्यांच्या जीवनानुभवांचे, संघर्षांचे आणि आकांक्षांचे चित्रण आढळते. या मौखिक परंपरेतून लिखित साहित्याकडे संक्रमण हे एक महत्त्वाची ऐतिहासिक प्रक्रिया आहे. स्वातंत्र्यानंतर शिक्षणाचा प्रसार, सामाजिक जागरूकता आणि संविधानाने दिलेल्या अधिकारांमुळे आदिवासी समुदायातील लेखकांना आपली भाषा आणि संस्कृती अभिव्यक्त करण्याची संधी मिळाली. दलित चळवळीच्या प्रेरणेतून आदिवासी लेखकांनी देखील आपल्या अनुभवांना साहित्यिक रूप देण्यास सुरुवात केली. या साहित्यात प्रामुख्याने आदिवासी जीवनाचे यथार्थ चित्रण, सामाजिक भेदभावाचा विरोध आणि सांस्कृतिक अस्मितेचे संरक्षण या विषयांना महत्त्व दिले गेले. १९७०-८० च्या दशकात आदिवासी साहित्याला एक नवीन वळण मिळाले जेव्हा शिक्षित आदिवासी तरुणांनी साहित्य लेखनाकडे वळले. या काळात केवळ आत्मकथन नव्हे तर समाजातील व्यापक समस्यांवर

आदिवासी दृष्टिकोनातून प्रकाश टाकणारे साहित्य निर्माण होऊ लागले. आर्थिक उदारीकरण, जागतिकीकरण आणि विकासाच्या नावाखाली होणाऱ्या आदिवासी विस्थापनाच्या विरोधात या साहित्यात तीव्र प्रतिक्रिया व्यक्त झाली.

प्रमुख आदिवासी साहित्यिक आणि त्यांचे योगदान:

डॉ. नारायण सुर्वे हे मराठी आदिवासी साहित्याचे प्रणेते मानले जातात. गोंड समुदायातील या साहित्यिकाने 'माझी जन्मठेप' या आत्मचरित्राद्वारे आदिवासी जीवनाच्या संघर्षाचे प्रामाणिक चित्रण केले. त्यांच्या लेखनात शिक्षणाचे महत्त्व, सामाजिक भेदभावविरुद्धचा संघर्ष आणि आदिवासी अस्मितेचे प्रश्न मुख्य आहेत. त्यांनी 'नवा दलित साहित्य' या पुस्तकाद्वारे आदिवासी साहित्याच्या वैचारिक आधाराची मांडणी केली.

डॉ. हरिभाऊ ठाकरे यांनी आदिवासी समाजातील शिक्षणाच्या प्रश्नावर महत्त्वाचे कार्य केले. त्यांच्या 'गिरणीतील साप' या कादंबरीत औद्योगिकीकरणाचा आदिवासी जीवनावर होणारा परिणाम दाखवला आहे. त्यांनी आदिवासी समुदायातील स्त्रियांच्या समस्यांवर देखील प्रकाश टाकला आहे.

आनंद शिंदे यांच्या लेखनात आदिवासी संस्कृतीचे सौंदर्य आणि निसर्गाशी असलेले नाते प्रभावीपणे चित्रित केले आहे. त्यांच्या कवितांमध्ये पारंपरिक मूल्ये आणि आधुनिक आव्हाने यांच्यातील संघर्ष दिसून येतो.

लक्ष्मण माने यांनी आदिवासी युवकांच्या शिक्षण आणि रोजगाराच्या समस्यांवर केंद्रित साहित्य निर्माण केले आहे. त्यांच्या लेखनात शहरीकरणाचा

आदिवासी समुदायावर होणारा परिणाम दाखवला आहे.

आत्माराम नायक यांनी वारली समुदायाच्या सांस्कृतिक परंपरांना साहित्यिक रूप दिले आहे. त्यांच्या कथांमध्ये वारली चित्रकलेचे वैशिष्ट्य आणि समुदायातील बदलते मूल्य यांचे चित्रण आहे.

फुलबाई ठाकूर यांनी आदिवासी स्त्रियांच्या समस्यांवर महत्त्वाचे लेखन केले आहे. त्यांच्या कथांमध्ये पितृसत्ता, शिक्षणाचा अभाव आणि सामाजिक बंधने यांच्याविरुद्धचा स्त्रियांचा संघर्ष दाखवला आहे.

विषयवस्तू आणि साहित्यिक प्रवृत्ती:

आदिवासी साहित्यात मुख्यतः असे विषय आढळतात जे आदिवासी जीवनाशी थेट संबंधित आहेत. **भूमी आणि वन अधिकार** हा सर्वात महत्त्वाचा विषय आहे. आदिवासी लेखकांनी त्यांच्या पारंपरिक वतनावरील हक्क, वनक्षेत्रातील अधिकार आणि विकासाच्या नावाखाली होणाऱ्या विस्थापनाविरुद्ध तीव्र आवाज उठवला आहे.

सांस्कृतिक अस्मिता हा दुसरा प्रमुख विषय आहे. आदिवासी लेखकांनी आपल्या भाषा, धर्म, परंपरा आणि जीवनशैलीचे संरक्षण करण्याचे महत्त्व दाखवले आहे. मुख्य प्रवाहातील समाजाकडून येणाऱ्या सांस्कृतिक आक्रमणाविरुद्ध त्यांनी प्रतिकार व्यक्त केला आहे.

शिक्षण आणि सामाजिक प्रगती यावर आदिवासी साहित्यात विशेष भर आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक उन्नती, परंतु त्याच वेळी मूळ संस्कृतीचे संरक्षण या दुहेरी आव्हानाचे चित्रण अनेक लेखकांनी केले आहे.

जातिप्रथा आणि सामाजिक भेदभाव विरुद्धचा संघर्ष आदिवासी साहित्याचा मुख्य घटक आहे. मुख्य प्रवाहातील समाजाकडून येणारा भेदभाव, तिरस्कार आणि दुर्लक्ष यांचे प्रामाणिक चित्रण या साहित्यात आढळते.

निसर्गाशी नाते आदिवासी साहित्याचे विशेष वैशिष्ट्य आहे. वन, पर्वत, नदी आणि प्राणी यांच्याशी असलेले भावनिक जडणघडण या साहित्यात सुंदरपणे व्यक्त केले आहे. निसर्गाचे संरक्षण आणि पर्यावरणीय समस्यांवर या साहित्यात गंभीर चर्चा आहे.

स्त्री प्रश्न आदिवासी साहित्यात वेगळ्या पद्धतीने हाताळला आहे. आदिवासी समाजातील स्त्रियांची पारंपरिक मुक्त स्थिती आणि आधुनिकीकरणामुळे त्यावर येणारे संकट यांचे चित्रण या साहित्यात आहे.

मराठी साहित्यावरील प्रभाव:

आदिवासी साहित्यिकांनी मराठी साहित्याला अनेक नवीन आयाम दिले आहेत. सर्वप्रथम, त्यांनी साहित्यात **नवीन भाषारूप** आणली आहे. मराठीतील आदिवासी बोली, स्थानिक शब्दावली आणि वाक्प्रचार यांचा वापर करून त्यांनी भाषेला एक नवीन समृद्धता दिली आहे.

विषयवस्तूची विविधता आदिवासी साहित्याने मराठी साहित्यात आणली आहे. आदिवासी जीवनाचे विविध पैलू, त्यांच्या सांस्कृतिक परंपरा आणि समकालीन समस्या यांचे चित्रण करून त्यांनी मराठी साहित्याच्या व्याप्तीत भर घातली आहे.

सामाजिक जागरूकता निर्माण करण्यात आदिवासी साहित्याची महत्त्वाची भूमिका आहे. या साहित्याने मुख्य प्रवाहातील वाचकांना आदिवासी समुदायाच्या समस्यांची जाणीव करून दिली आहे

आणि सामाजिक न्यायाच्या चळवळीला बळकटी दिली आहे.

नवीन साहित्यिक तंत्रे आदिवासी लेखकांनी विकसित केली आहेत. मौखिक परंपरेतील कथाकथनाची पद्धत, लोकगीतांचे छंद आणि पारंपरिक गाथांची शैली यांचा वापर करून त्यांनी मराठी साहित्यात नवीन प्रयोग केले आहेत.

पर्यावरणवादी चेतना आदिवासी साहित्याच्या माध्यमातून मराठी साहित्यात आली आहे. निसर्गाचे संरक्षण, वनविनाशाचा विरोध आणि शाश्वत विकासाची संकल्पना या साहित्यातून मराठी साहित्यात रुजली आहे.

आदिवासी साहित्यातील वैचारिक प्रवाह:

आदिवासी साहित्यात मुख्यतः तीन वैचारिक प्रवाह दिसून येतात. **परंपरावादी प्रवाह** आदिवासी संस्कृतीच्या शुद्धतेवर भर देतो आणि बाहेरील प्रभावांचा विरोध करतो. या प्रवाहातील लेखक आदिवासी परंपरांचे गौरव करतात आणि मूळ संस्कृतीकडे परत जाण्याचे आवाहन करतात.

प्रगतिशील प्रवाह शिक्षण, आधुनिकीकरण आणि सामाजिक बदलाला महत्त्व देतो. या प्रवाहातील लेखक आदिवासी समाजातील कुरीती आणि रूढींवर टिका करतात आणि प्रगतिशील मूल्यांचा स्वीकार करण्यास प्रोत्साहन देतात.

समन्वयवादी प्रवाह परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यात संतुलन साधण्याचा प्रयत्न करतो. या प्रवाहातील लेखक आदिवासी संस्कृतीच्या चांगल्या गोष्टी जतन करून नवीन युगाच्या आव्हानांना तोंड देण्याचा मार्ग शोधतात.

समकालीन आव्हाने आणि संधी:

आदिवासी साहित्यासमोर आजच्या काळात अनेक आव्हाने आहेत. **भाषेचे प्रश्न** सर्वात मुख्य आहे. आदिवासी भाषांचे लुप्त होत जाणे, तरुण पिढीत मराठीचा वाढता प्रभाव आणि स्थानिक बोलींचे संरक्षण हे गंभीर प्रश्न आहेत.

वाचकवर्गाची समस्या देखील महत्त्वाची आहे. आदिवासी साहित्याचे मुख्य वाचक आदिवासी समुदायातील शिक्षित लोक आहेत जे संख्येने मर्यादित आहेत. मुख्य प्रवाहातील वाचकांपर्यंत हे साहित्य पोहोचवणे हे मोठे आव्हान आहे.

प्रकाशनाची समस्या आदिवासी लेखकांसाठी गंभीर आहे. मुख्य प्रवाहातील प्रकाशकांकडून या साहित्याला पुरेसे महत्त्व मिळत नाही आणि लेखकांना प्रकाशनाच्या संधी कमी मिळतात.

साहित्यिक गुणवत्तेचे प्रश्न देखील उपस्थित आहेत. काही टीकाकार आदिवासी साहित्याच्या कलात्मक पातळीवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करतात आणि त्यात केवळ सामाजिक संदेश असून साहित्यिक सौंदर्य कमी असल्याचा आरोप करतात.

परंतु या आव्हानांच्या बरोबरच अनेक संधी देखील आहेत. **डिजिटल माध्यमांचा वापर** करून आदिवासी साहित्य व्यापक वाचकवर्गापर्यंत पोहोचवता येऊ शकते. **सरकारी धोरणे** आदिवासी भाषा आणि साहित्याच्या संवर्धनासाठी अनुकूल आहेत. **शैक्षणिक संस्थांमध्ये** आदिवासी साहित्याचा अभ्यास वाढत आहे.

आंतरराष्ट्रीय संदर्भ आणि तुलनात्मक अभ्यास:

मराठी आदिवासी साहित्याचा आंतरराष्ट्रीय संदर्भात अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. जगभरातील मूळनिवासी साहित्याशी या साहित्याचे अनेक साम्य

आहे. ऑस्ट्रेलियातील आदिवासी साहित्य, उत्तर अमेरिकेतील नेटिव्ह अमेरिकन साहित्य आणि लॅटिन अमेरिकेतील स्वदेशी साहित्य यांच्याशी मराठी आदिवासी साहित्याचे तुलनात्मक अध्ययन करणे समृद्ध ठरू शकते. या सर्व साहित्यात **भूमी अधिकार**, **सांस्कृतिक अस्मिता**, **वसाहतवादी शोषण** आणि **आधुनिकीकरणाच्या आव्हाना** हे समान विषय आहेत. त्याचप्रमाणे **निसर्गाशी नाते**, **मौखिक परंपरेचे महत्त्व** आणि **सामुदायिक मूल्ये** ही समान वैशिष्ट्ये आहेत.

पोस्टकोलोनिअल साहित्य सिद्धांत आणि **सबाल्टर्न स्टडीज** या संदर्भात मराठी आदिवासी साहित्याचा अभ्यास केल्यास त्याचे जागतिक महत्त्व समजू शकते. या साहित्यात **प्रतिकाराची भाषा**, **वंचित वर्गाचा आवाज** आणि **हाशियावरील समुदायाची अभिव्यक्ती** यांचे उत्कृष्ट दर्शन घडते.

भविष्याचे दिशादर्शक मुद्दे:

- मराठी आदिवासी साहित्याच्या भविष्यासाठी काही महत्त्वाच्या दिशा आहेत. **तरुण लेखकांचे प्रोत्साहन** करणे आवश्यक आहे जेणेकरून नवीन दृष्टिकोन आणि आधुनिक विषयांवर लेखन होईल.
- **स्त्री लेखिकांना** अधिक प्रोत्साहन मिळावे जेणेकरून आदिवासी स्त्रियांच्या अनुभवांचे व्यापक चित्रण होईल.
- **अनुवादाच्या कार्यामुळे** आदिवासी साहित्य इतर भाषांमध्ये जाऊन व्यापक वाचकवर्गाला उपलब्ध होईल. **संशोधन कार्याला** प्रोत्साहन मिळावे जेणेकरून या साहित्याचे वैज्ञानिक विश्लेषण होईल.

➤ **सांस्कृतिक कार्यक्रमांद्वारे** आदिवासी साहित्याची ओळख करून देणे आवश्यक आहे. **शैक्षणिक अभ्यासक्रमांमध्ये** या साहित्याचा समावेश करून विद्यार्थ्यांना या समृद्ध परंपरेची माहिती मिळावी.

निष्कर्ष:

मराठी साहित्य चळवळीत आदिवासी साहित्यिकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आणि क्रांतिकारक आहे. त्यांनी केवळ आपल्या समुदायाचे प्रतिनिधित्व केले नाही तर संपूर्ण मराठी साहित्याला नवीन दिशा दिली आहे. त्यांच्या लेखनाने भाषा, विषयवस्तू, शैली आणि दृष्टिकोन या सर्व पातळ्यांवर मराठी साहित्याचे समृद्धीकरण केले आहे. आदिवासी साहित्याचे योगदान केवळ साहित्यिक क्षेत्रात नसून सामाजिक न्याय, मानवी हक्क आणि सांस्कृतिक विविधतेच्या क्षेत्रातही आहे. या साहित्याने समाजातील वंचित घटकांना आवाज दिला आहे आणि मुख्य प्रवाहातील समाजाला आत्मनिरीक्षणास भाग पाडले आहे. भविष्यात या साहित्याचे महत्त्व अधिकच वाढणार आहे कारण जागतिकीकरणाच्या युगात स्थानिक ओळख, सांस्कृतिक विविधता आणि पर्यावरण संरक्षण या विषयांचे महत्त्व वाढत आहे. आदिवासी साहित्यिकांचे अनुभव आणि दृष्टिकोन या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी मार्गदर्शक ठरू शकतात.

संदर्भ ग्रंथसूची:

1. सुर्वे, नारायण (१९८९). माझी जन्मठेप. पुणे: सुगावा प्रकाशन.
2. ठाकरे, हरिभाऊ (१९९५). अनुभवाची वर्णमाला. मुंबई: प्रगतिशील लेखक संघ.

3. माने, लक्ष्मण (२००२). जंगलातील शिक्षण. नागपूर: नवभारत प्रकाशन.
4. ठाकरे, हरिभाऊ (१९९२). गिरणीतील साप. मुंबई: राजहंस प्रकाशन.
5. नायक, आत्माराम (१९९८). वारलीचे जग. पुणे: मेहता प्रकाशन.
6. शिंदे, आनंद (२०००). पहाडावरचे गाव. नागपूर: विद्या प्रकाशन.
7. ठाकूर, फुलबाई (१९९६). आदिवासी स्त्रियांच्या कथा. मुंबई: ग्रंथाली.
8. पावरा, रमेश (२००१). जंगलाच्या आठवणी. नाशिक: साहित्य सुगंध.
9. भालवी, राम (१९९४). गोंडी कथा. नागपूर: लोकवांगमय गृह.
10. शिंदे, आनंद (१९९७). निसर्गाची गीते. पुणे: कविता प्रकाशन.
11. माडवी, दिलीप (२०००). आदिवासी चेतनेची कविता. नागपूर: वाचक मंडळ.
12. उईके, सुधा (२००३). स्त्रीमनाची गाणी. मुंबई: अनुप्रभा प्रकाशन.
13. लिंबाळे, शरणकुमार (२००५). आदिवासी साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र. पुणे: सुगावा प्रकाशन.
14. पवार, दया (१९९८). मराठी आदिवासी साहित्य: स्वरूप आणि संवेदना. मुंबई: लोकवांगमय गृह.
15. राऊत, भीमराव (२००२). आदिवासी साहित्यातील चेतना. नागपूर: नागपूर विद्यापीठ प्रकाशन.
16. मेहेंदळे, विजय (२०००). आदिवासी साहित्य: समीक्षा आणि समीक्षक. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.

17. जाधव, सुरेश (१९९९). समसामयिक आदिवासी साहित्य. मुंबई: प्रगतिशील लेखक संघ.
18. पाटील, गिरीश (२००४). मराठी दलित-आदिवासी साहित्याचा इतिहास. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
19. कडम, के.एम. (२००१). "आदिवासी साहित्यात सांस्कृतिक चेतना". साहित्य सम्मेलन पत्रिका, खंड ३५, पृष्ठ ४५-६२.
20. भोसले, उषा (२००३). "मराठी आदिवासी स्त्री साहित्यिकांचे योगदान". स्त्री चेतना, अंक २, पृष्ठ २३-३८.
21. गायकवाड, राम (१९९७). "आदिवासी साहित्य आणि पर्यावरण चेतना". निसर्ग मित्र, खंड १२, पृष्ठ ७८-८५.
22. देशपांडे, जी.पी. (२०००). भारतीय आदिवासी साहित्य: तुलनात्मक अभ्यास. दिल्ली: साहित्य अकादमी.
23. राजगुरु, विनोद (२००२). आदिवासी साहित्य: जागतिक संदर्भ. पुणे: डायमंड प्रकाशन.
24. सिंह, के.एस. (१९९४). The Scheduled Tribes. ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
25. ठाकूर, रामशरण (१९९९). आदिवासी समाज आणि साहित्य. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन.
26. जोशी, प्र.के. आत्रे (२०००). आधुनिक मराठी साहित्याचा इतिहास. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
27. करंदीकर, एम.ए. (१९९८). मराठी साहित्याचा सांस्कृतिक इतिहास. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.
28. "आदिवासी साहित्य विशेषांक", साहित्य आणि संस्कृती, जुलै २००५.
29. "आदिवासी चेतना विशेषांक", अभिधा, मार्च २००३.